

A játzó ember

„Igyekezz haza gyorsan, otthon vigadj és ott játssz, ott tégy kedved szerint” (Sir 32, 12).

Részlet a szerző *Der spielende Mensch* (1952) című művéből.

A játzó emberről szóló tanítás első kezdeti csírái és végső kidolgozása egyaránt Aquinói Szent Tamás nevéhez fűződik: egyik írásának mottójául választotta Sirák fia fenti intelmét, és a következő merész áttételes értelmezést fűzte hozzá: „A bölcsesség művelésének megvan az a nagy előnye, hogy önmagában is teljes. Külső dolgokban ugyanis az ember sok minden segítségre szorul. A bölcsesség szemlélete azonban annál inkább meghozza az alkotó kedvét, mennél inkább keresi a magányt. Ezért szólítja föl a bölcs a fenti mottóban az embert: »És ott játssz!« Gondoljunk csak bele, hogy a bölcsesség szemléletét milyen találóan hasonlítja a játékhoz két dologban, amelyek a játék természetéből fakadnak: egyrészt azért, mert a játék örömet szerez, a bölcsesség szemlélete pedig a legnagyobb örömet rejti magában; másrészt pedig azért, mert a játék nem irányul másra, önmagáért való. Ugyanez jellemzi azt az örömet is, amit a bölcsesség szemlélete szerez. Ezért maga az örök Bölcsesség is játékhoz hasonlítja saját örömét: »napról napra csak bennem gyönyörködött, mindig ott játszottam a színe előtt.«” (Péld 8,30).¹

¹ *Expositio s. Boëthium*,
De hebđ.

² *S. th.* II-II, q. 158. a.
2-4.

³ *In decem libros
Ethicorum Aristotelis ad
Nicomachum Expositio*
1, IV, 16.

⁴ *Eth. Nic.* IV, 14, 1128b

⁵ *Eth. Nic.* IV, 16. 1.

⁶ *De Musica* II, 14.

A *Summa Theologicá*ban Aquinói Szent Tamás szentelt néhány fejezetet a játzó embernek, s ezekben pontosabban is kifejtette csodálatosan harmonikus, humanizmustól áthatott játék-tanát.² E tárgyban mindenekelőtt Arisztotelész *Nikomakhoszi Etikájának* köszönhetett sokat, hiszen az ehhez írt kommentárjában fel is vázolta a játzó tudás nemes képességét, a „eutrapeliá”-t.³ Az „eutrapelosz” mindkét gondolkodó felfogásában olyan ember, aki az arany középutat képviseli a tréfacsináló (a minden áron való vidámság) és a merev, mogorva ember (a makacs komolyság) között. „Pihenető nyugalom és vidám játék egyaránt szükségesnek látszik az élet szempontjából” — állítja Arisztotelész.⁴ „A pusztá komolyság tehát abban az értelemben nélkülözi az erényt, hogy teljességgel megveti a játékot, ami pedig éppoly szükséges az emberi élethez, mint a pihenés” — így Aquinói Szent Tamás.⁵

Ez a görög bölcsesség a keresztény életbölcesség középpontjába került. E tekintetben azonban Tamás nemcsak Arisztotelész adója, hanem még inkább az ő- és az ókori egyház atyáinak. Szóhoz jut nála Szent Ágoston, aki szerint az igazi bölcsnek időnként lazítania kell szellemének feszült figyelmén.⁶ Ezzel kapcsolatban az aquinói szentnek eszébe jutnak csodálatos legendák is, amelyeket az atyáknál olvasott: az a jelenet például, amikor az

⁷Cassianus, *Collatio* 24, 21.

⁸*Vitae Patrum* VIII, 63

⁹Hesse, Hermann: *Das Glasperlenspiel* I

idős Szent János apostol egy fogolymadárral játszik,⁷ vagy amikor Paphnutiosz remete olyan kicsinynek érezte magát egy furulyázó rabló rejtett erőnei mellett, amikor látni vélte, hogy annak haszontalan, eltékozolt élete mennyei boldogságban fog végződni.⁸

Mindannyiunknak, akik túl komolyan vesszük a célszerűséget vagy belegabalyodtunk az evilági élet értelmetlenségébe, szükségünk van a játszó emberről szóló életbölcesség gyógyító hatására. Az életet azonban csak az olyan ember képes szabad, lendületes erejű játékká formálni, aki előbb szigorú önfegyelmel megtanulta az önzetlenséget, a lemondást és a bensőségességet. Aki ezen az úton eljutott a szív derűjéig, az mindent bele tud vonni életének játékába, „egy klasszikus szépségű Biblia-idézetet, egy egyházatya vagy a mise szövegének néhány mondatát éppúgy, mint egy Mozart-dallamot”.⁹ Az így formálódott embert örömteli szellemi szabadság, önmagán túllépő odaadás, derűvé lényegült csalódás jellemzi.

Fejtegetéseink során megkíséreljük, hogy az ókor és az ősegyház elfeledett kincseiből merítve az életnek mint játéknak teológiai és vallási értelmezését adjuk.

Amennyiben azt tartjuk, hogy a játszó ember a kultúra legmagasabb fokán álló lény, akkor a maga teljességében kell áttekintnünk mindazt, amit játéknak nevezünk. Ez olyan magatartásforma, amely a maga ősi egyszerűségében, ugyanakkor formai gazdagságában egyaránt nehezen írható le.

A játék mint testi-lelki tevékenység

A játék mindenekelőtt az ember fontos testi-lelki tevékenysége: belső, lelki képesség sikeres kifejeződése látható testi gesztusok, hallható hangok tapintható anyaga formájában. Ebben az értelemben a játék valójában a szellem „játékos” hatása saját megtestesülésére, biológiai értelemben a szépítő, formát alakító testgyakorlás, szellemi értelemben pedig a művészeti tevékenység a maga legátfogóbb értelmében. Játékról akkor beszélünk, hogyha a szellem uralma a test fölött elérte a tökéletességét, a „mesteri” fokozat könnyed eleganciáját; amikor a szó, a hang vagy a gesztus a szellem készséges és hajlékony eszközévé vált; amikor az, ami fizikailag látható, önmagában teljes, belső gazdagság kifejeződése. Ezért a játék önmagáért való cselekvés — értelme van, ám célja nincs. Az öncélúan játszó gyermek, az önfeledten játszó zenész, a lángész, aki játszva alkot: ők testesítik meg az emberiség ősi vágyát, az akadálytalan, szabad, könnyed harmóniát lélek és test között.

A játék teológiai aspektusa

Ez az a pont, ahol megkísérelhetjük a játék fogalmának teológiai elmélyítését. Hogyan válhatott a gyermek, a természeténél fogva játékos ember annak a boldog létnek a szimbólumává és megtestesítőjévé, amelyet elvesztettünk, és amelynek visszanyerésére vágyakozunk? Miért van az, hogy a túlvilági életet a vallásos ember minden kultúrában csodálatosan oldott, boldog körtáncként képzelel el? A válasz alighanem abban keresendő, hogy az

ember egy ősi kinyilatkoztatás által megerősített ősi tapasztalat alapján tudja, hogy Teremtője egykor test és lélek tökéletes harmóniájával ajándékozta meg, amelyet fájdalommal és küzdelemmel, viszontagságokon keresztül újra meg kell szereznie. A barokk művészet puttói is azt a mélyen keresztény igazságot sejtetik, hogy az ilyen „gyermekeké” a mennyek országa. A játék és körtánc tehát, ha valóban komoly a földön, a mennyet előlegezi meg, gesztussá, hanggá vagy szavakká formálva a testnek és léleknek Istenben megvalósuló harmóniáját. Az örökkévalóság a lélek végleges és örök megtestesülését jelenti majd.

Kultikus cselekmény

Ezért azután a játék kezdetektől fogva szent dolog, a tánc pedig lényegénél fogva kultikus cselekmény.

És fordítva: az ember csak akkor képes oldott vidámságra, mosolygó lemondásra, bölcs nyugalomra, ha nem torzítja a világot csak kozmikus vagy csak belső, lelki valósággá, hanem nyitott marad mind Isten felé, mind a világ iránt, vagyis ha úgy alakítja az életét, hogy ezáltal megelőlegezi az örökkévalóságot.

A játészó ember titkát nem tudjuk megragadni, ha előbb, mélyseges tisztelettel, nem beszélünk a játészós Istenről, a teremtő Istenről, aki roppant játészával létre hívta a világot.

A játészó Isten

A kozmikus játék

Platón az embert „Isten játészószereének” nevezi, és ebben látja a teremtmény legfőbb tökéletességét. Ha az ember elérhető legnagyobb tökéletessége az a „lebegés”, a szellem test feletti uralmának az a könnyedsége, a tudásnak és a képességeknek az az eleganciája, amelyet „játészóknak” nevezünk, akkor ebben, Platónnal szólva, az istenségben való részesedés realizálódik: sejtészószereuen megvalósul, noha még földhöz kötötten, az Egy és a Jó teljességével való eredeti egység. Ha azt állítjuk, hogy a teremtő Isten „játészó”, akkor e mögött a kép mögött az a metafizikai igazság rejlik, hogy a világ és az ember teremtese isteni, értelmes cselekedet ugyan, de Isten szempontjából semmiképpen sem szükségszerű cselekedet. Az a megfogalmazás, hogy „értelmes, de nem szükségszerű”, körülhatárolja ugyan az isteni „játészósság” legbenső lényegét, de semmiképp sem vonja kétségbe ennek a teremtő aktusnak a hallatlan komolyságát, amely épp e kimeríthetetlen értelmességében rejlik. Ugyanakkor mégsem hamisítjuk olyan cselekedetté, amely metafizikai értelemben Isten lényegéből következne, mintha Isten függne saját művétől, vagy bármilyen panteisztikus értelemben azonos lenne vele. A Teremtő *szabad*, a lehetőségek végtelen gazdagságából egy meghatározottat azért hív életre, hogy általa kinyilvánítsa bölcsességét és jóságát. Az a mód, ahogyan a hatalommal és biztos kézzel alkotó Teremtő létrehozza a teremtesét, egyben megadja annak belső ritmusát és értelmét is: a teremtes eljätészsa Isten előtt kozmikus játészókat,

az atomok és bolygók körtáncától kezdve az emberi génusz szépséges komoly játékán át az üdvözültek táncáig, amelybe az Istenhez hazatérők bekapcsolódnak. „Én megkísérlem — mondja Platón, a görög életművészet »játékmestere« —, hogy bemutassam, hogyan kell kialakítani az ember számára legjobb életmódot. S közben úgy érzem magam, mint a hajóács, aki azzal kezdi, hogy a gerinc lefektetésével meghatározza az egész hajótest alakját. Amit mondani akarok, az ennyi: a komoly dolgokat komolyan kell venni; ami viszont nem éri meg a komolyságot, azt nem. Tettben és igazságban viszont Isten az, aki minden üdvös komolyságra méltó. Az ember viszont csak játékszer Isten kezében, és valójában ez a legértékesebb rajta.”¹⁰ Ebben az emberfelfogásban félreismerhetetlen az a titkos mélabú, amely a *Törvények* megöregedett és bölccsé vált szerzőjét tölti el. De éppen ebben a fájdalmasan mosolygó szerénységben rejlik a játszó ember legmélyebb vonása: így csak az beszél, aki Istenre, minden lények leglényegére pillantva felismerte minden földi dolgok valódi lényegét, ezért az embert és sorsát nem veszi komolyabban, de komolytalanabban sem, mint amennyire azt egy csodálatraméltó játékszer megérdemli. Aki Istent valóban komolyan veszi, az az emberi teremtményt nem veheti annyira komolyan, mintha bírná minden dolgok értelmét; aki egyszer felfogta a teremtésből részesedő lét lényegében rejlő transzcendenciát, az már tud „játszani”; mert az már megleli a középutat a komolyság és a tréfa, az élet tragikuma és az élet játékára való derűs, bizalomteljes ráhagyatkozás között, hiszen tudja, hogy egy játszó bölcsesség jó-sága irányítja titokzatos módon az életét. Magatartására jellemző a derű és a komolyság közti lebegés, amit a görögök utolérhetetlenül találóan komoly derűnek neveztek.

A görögök játékfelfogása

A görögök sejtésszerű tudása a filozófiában és a mítoszban csapódik le. Először csak a kozmosz szakadatlan keletkezését és pusztulását értik meg; ám a jelenségek burka mögött rövidesen tapinthatóvá válik számunkra az irányító értelem, és a teremtő istenség egyszerre király és gyermek: műve értelmes (tehát királyi), de nem szükségszerű (tehát gyermeki). A „király és gyermek” dialektikus felfogásában, amelyet már Hérakleitosz is megfogalmazott (52. töredék), a teremtés metafizikai lényege fejeződik ki: nem valamiféle merev szükségszerűség szabályozza a dolgok lefolyását a világban, hanem a Logosz játékosan szép rendje érvényesül benne. E Logosz tehát nem azonos saját világával. Alexandriai Philon Hérakleitosz gondolatát minden dolgok változandóságáról a népek történetére alkalmazta. A világ tervének folyamatosan kiegyenlítődő igazságossága teremti meg és söpri el az emberi kultúra egyes birodalmait, és mindig újból elosztja a történelem működéséhez szükséges erőket és feladatokat, de ez az erő nem a világon belül működő, kegyetlen és kérlelhetetlen sors, hanem az isteni Logosz játéka.¹¹ Így válik láthatóvá e világ tarka dolgain és minden történelesen keresztül a játszó Isten. „A minden-

¹⁰ *Nomoi* 803 BC.

¹¹ *Quod Deus sit immutabilis* 176.

¹²Enneasz III, 2,15.

A világot formáló gyermek

ség élete teremti a dolgokat a maga a bőségéből”, mondja Plotinosz, „és mert él, tarka sokféleséget teremt, és nem hagy fel vele, hanem szakadatlanul szép, jól formált, eleven játékszereket hoz létre”.¹²

Amit a filozófia a világot formáló isteni játékról ilyen formában megragadott, az már sokkal korábban, közvetlenebbül — sőt talán a lényegét mélyebben is megragadva — alakot öltött a mítosz képi világában. A világ teremtése és a világméretű játék, a király és a gyermek Hérakleitosznál felsejlő dialektikája húzódik meg a gyermek-istenről szóló mítoszok mélyén. Kezdetben Dionüsziosz, Hermész, Apollón, Héraklész olyan gyermek, akik formálják a világot. Kerényi Károly mutatott rá, hogy ezek nem „életrajzi” mítoszok, hanem az isteni lényegét fejezik ki a mítosz nyelvén, az időtlen és a gyermekben is hatékony, az örökké hatalmas és alkotó, a gyermeki módon mindenre képes és mindent tudó létet — vagyis az Istent, aki „játszva” hoz létre mindent. Így játszik a gyermek Dionüsziosz a tarka játékszerekkel, amelyekből a világ áll. Az isteni gyermek világot teremtő játékaról szóló mítoszok körébe tartozik a történet a gyermek Zeuszról, akinek a dajkája, Adraszteia készíti a szférát, a szép világlabdát, amellyel a gyermek az Ida-hegyi barlangban játszik.

Az efféle mítoszok mind azt sejtetik, hogy a világ nem kényszerből, nem valami kozmikus szükségyszerű fejlődési folyamat során jött létre az isteni lényegből, hanem bölcs szabadságnak, az isteni génusz derús kényszernélküliségének a gyümölcse. „Mert az istenek mosolya adott a mindenségben a dolgoknak létet és tartós létezését” — mondja Proklosz.¹³ A „Logosz-gyermek”, aki a világlabdát tartja játszó kezében, vissza-visszatér a keresztény misztikában is, Szent Ágostonnál a tengert kimerő gyermek, Eckhart mesternél a ruhátlan gyermek képében: jelképezi azt a hallatlan feszültséget, ami a mindenhatóság és a játék, az isteni erő és a gyermeki gyöngeség közt fennáll. Középkori festményeken és szobrokon ezért tartja a gyermek Jézus is kezében a világgömböt, a kozmosszal folytatott isteni-derús játékanak „almáját”.

¹³Kommentar zu Platons
Timaios III, 147.

A játék a Szentírásban

Ezzel, szinte észrevétlenül, olyan gondolatokat közelítettünk meg, amelyek nemcsak filozófiai tépelődés vagy mítikus sejtés eredményei, hanem a *Szentírás* kinyilatkoztatásából származnak. Az isteni bölcsességről azt halljuk, hogy öröktől fogva a teremtő Isten színe előtt játszott (Péld 8, 27-31). Platón és Plotinosz sejtései alapján a kinyilatkoztatás hatása alatt dolgozzák ki az egyházatyák a játszó Isten teológiáját. A Bölcsesség Isten neveltje, aki a „színe előtt játszik”, és a világ alkotója e játékban pillantja meg a mindenség kialakítandó szépségét. Az itt használt héber szó nemcsak azt jelenti, hogy „játszani”, hanem azt is, hogy „táncolni”, és az *Ószövetség*ben még két helyen fordul elő ebben az értelemben (2Kir 6,5 és 21). A Hetvenes fordítás azonban a Példabeszédekben (8,30,-31) használt szót „örvendezni” értelemben fordította, és

csak Szent Jeromos óta vált újból ismertté, hogy itt kifejezetten a Bölcsesség „játékáról” van szó Isten színe előtt. Tertullianus az isteni Bölcsességet a Teremtő „alkotótársának”, „festőtársának” nevezi.¹⁴ Órigenész pedig így értelmezi az elragadtatást, amelyet az előtte játszó Bölcsesség vált ki Istenből: „Ebből meg kell értenünk, hogy Istent mindenkor öröm tölti el”.¹⁵ A 4. században, az Atya és a Fiú egylényegűségét tagadó arianizmussal szemben alakult ki az a felfogás, amely az Isten színe előtt játszó Bölcsességet Logoszként értelmezte, és ezt a misztikus játékot bevonta a Szentháromság misztériumába. A „játészó Logosz” megjelenik Nazianzoszi Szent Gergely egyik híres költeményében: „A fenséges Logosz — játszik. A legtarkább képekkel díszíti kedve szerint a kozmoszt, így is, amúgy is.”¹⁶ És a nazianzoszi kongeniális értelmezője, Hitvalló Maximosz erre a versre építi az isteni játék misztikáját.¹⁷

A „játészó Isten” képével a görög teológia csúcán még egyszer megfogalmazódik, hogy a teremtés és a megtestesülés: Isten értelemmel, de kötetlenül, szabadon alkotó szeretetének műve, és hogy minderről az Isteni elgondolás végtelen gazdagsága miatt csak a negatív teológia kifejezéseivel tudunk szólni, ahogyan már Szent Pál is tette, amikor Isten „balgaságáról” és „gyengeségéről” beszélt. Ilyen értelemben beszélhetünk Isten „játékáról”, aki teremtő önjándékozása révén (látható) alkotásainak csodálatos játékával felfoghatóvá teszi magát számunkra, hogy ezáltal az Örök és Láthatatlan dolgok „komolyságára” neveljen bennünket. A Logosz kozmikus játéka a Földön csak játékosan utal arra, ami ősidőktől fogva „praefiguratio”-ként, előképként rejtett az isteni Bölcsességében, és ami egykor majd a teremtmények előtt is feltárul. „Mert ez a földi élet a jövődő, isteni, valóságos élethez és annak ősmintájához képest nem más, mint gyermekjáték.” Ugyancsak Maximosz mondja az emberről: „Mi magunk, akik foganunk és születünk mint a többi földi élőlény, aztán gyermekké leszünk, majd az ifjúságból a ráncos öregkorba vezetettünk, akik virágként egyetlen pillanatig élünk, majd meghalván a másik életbe vitetünk — bizony rászorgálunk, hogy Isten gyermekjátékainak nevezessünk.”

Harmatné Szilágyi Anna fordítása

¹⁴Adv. Hermogenem 18.

¹⁵De principiis I. 4,4.

¹⁶Carmina I, 2, 2, v.
589 l.

¹⁷Ambigua 263.

A „játészó Isten”